

مبانی تاریخ اجتماعی ایران

دکتر فریدون الهیاری

دانشیار دانشگاه اصفهان

سرشناسه	: اله یاری ، فریدون، ۱۳۴۴ -
عنوان و پدیدآور	: میانی تاریخ اجتماعی ایران / فریدون اله یاری
وضعیت نشر	: آبادان: پُرسش، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری	: ۱۹۲ ص.- مصور، نقشه، نمودار.
شابک	: ISBN 978 - 964 - 8687 - 99 - 6
وضعیت فهرست نویسی	: فیا.
یادداشت	: کتابنامه
موضوع	: ایران - اوضاع اجتماعی.
موضوع	: ایران - تاریخ.
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۱ م۲۷۴ الف / DSR۶۳
رده بندی دیویی	: ۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۵۴۴۲۸۴

نشر پرسش

دکتر فریدون الهیاری

مبانی تاریخ اجتماعی ایران

• صفحه‌آراء و طراح جلد: بهزاد حکیمی‌نیا • لیتوگرافی صدف
• چاپ: بوعلی • چاپ اول: ۱۳۹۱ • شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۶۸۷-۹۹-۶

© حق چاپ محفوظ است.

نشر پرسش - آبادان - پریم - میدان الفی - ساختمان آروند - تلفن ۰۹۱۳۳۰۹۲۱۰۶

نشانی مکاتبات پستی: نشر پرسش - اصفهان - صندوق پستی ۸۱۷۲۵ - ۳۱۶

E-mail: porsesh.pub@gmail.com

info@porsesh-pub.com

www.porsesh-pub.ir

فهرست

۱	مقدمه
۷	فرآیند شکل‌گیری و تداوم تاریخی ایران
۸	جغرافیا و سرزمین تاریخی ایران
۹	فلات ایران
۱۶	جمعیت انسانی فلات ایران
۲۰	تشکیل حکومت و تأسیس نهادشاهی
۲۳	نام و موجودیت ایران در گذر تاریخ
۲۹	۲ گونه‌های زندگی اجتماعی و ترکیب جمعیتی در تاریخ ایران
۲۹	ترکیب جمعیت ایران تا سده نوزدهم میلادی
۳۳	تغییر ترکیب جمعیتی ایران در سده بیستم میلادی
۳۹	۳ کوچ‌نشینی و زندگی عشایری
۴۲	زمینه‌ها و عوامل شکل‌گیری و تداوم زندگی کوچ‌نشینی در ایران
۴۵	خانواده و سازمان اجتماعی جامعه کوچ‌نشینی
۴۹	ماهیت و نقش سیاسی جامعه کوچ‌نشین و ایلاتی در تاریخ ایران
۵۲	شیوه‌ها و ابزارهای مهار جامعه ایلاتی
۵۷	اهمیت نقش ایلات در حیات تاریخی و سیاسی ایران
۶۰	نقش اقتصادی کوچ‌نشینان
۶۴	۴ زندگی روستایی در تاریخ ایران
۶۹	نظام مناسبات اجتماعی و اقتصادی در جامعه روستایی

۷۵	اهمیت و کارکردهای روستا در تاریخ ایران
۸۳	۵ زندگی شهری در تاریخ ایران
۸۷	روند شکل‌گیری و مراحل رونق شهرنشینی در ایران
۹۲	حیات اجتماعی و ساختار و سیمای کالبدی شهرهای ایرانی و اسلامی
۱۰۰	محلات
۱۰۲	اصناف
۱۰۶	ارکان و سازمان مدیریت شهرهای ایرانی و اسلامی
۱۱۳	۶ تقسیمات اجتماعی در تاریخ ایران
۱۱۷	طبقات اجتماعی ایران دوره ساسانی
۱۲۶	جامعه ایرانی دوره اسلامی
۱۲۸	طبقات جامعه ایرانی دوران اسلامی
۱۴۷	۷ نهاد حکومت
۱۵۲	پیوند دین و شاهی
۱۵۶	ماهیت تمرکزگرایانه و استبداد فردی
۱۶۱	وظایف و کارکردهای نهاد شاهی
۱۷۳	منابع و مآخذ

مقدمه

تاریخ و تاریخ‌نگاری از حوزه‌های معرفتی و علمی بشر است که دیرینه‌ای دراز در گذشته‌های دور دارد. برخلاف پاره‌ای شاخه‌های علوم انسانی و اجتماعی که در عهد مدرنیته بنیان گرفته‌اند، تاریخ ریشه در سنت دارد. از این روی در بررسی فرآیند تکامل تاریخ و تاریخ‌نگاری افزون بر این که نمی‌توان جریان دیرپای تاریخ و تاریخ‌نگاری را در بستر گذشته تمدن‌های مختلف بشری نادیده انگاشت، بلکه بی‌تردید می‌توان آغاز عصر مدرنیته را نقطه عطفی در تاریخ علمی و تاریخ‌نگاری شناخت. تاریخ‌نگاری جدید در پرتو اندیشه‌های نو و امواج مدرنیته بنیان‌های روشی، تحلیلی و رویکردهای موضوعی متفاوتی یافت. تاریخ اجتماعی و

توجه به توده‌های مردم از رویکردهای نوین تاریخ‌نگاری مدرن است که در پی اندیشه اومانیزم و انقلاب‌های اجتماعی چون انقلاب فرانسه در تاریخ‌نگاری غرب ظهور و بروز ویژه‌ای یافت. تاریخ‌نگاری سنتی عمدتاً معطوف به بیان تاریخ شاهان و فرمانروایان و اشراف و عناصر مؤثر در ساخت قدرت و عرصه سیاست بود. توده‌های مردم از صحنه تاریخ و تاریخ‌نگاری سنتی غایب بودند. از این روی تاریخ اجتماعی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری مدرن است که هدف آن پرداختن به تاریخ مردم و توده‌های فرودست جامعه است. اگرچه رویکردهای اجتماعی در تاریخ‌نگاری جدید و توجه به تاریخ اجتماعی به عنوان یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری علمی در غرب پیشینه‌ای بیش از دو سده دارد و امروزه مؤسسات و مراکز مطالعاتی و پژوهشی مهمی با عنوان تاریخ اجتماعی یا مطالعات تاریخ روستایی، شهری، زنان، کارگران، اصناف و سندیکاها رونق و فعالیت گسترده‌ای دارند؛ اما متأسفانه تاریخ اجتماعی هنوز بر تاریخ‌نگاری سنتی، در تاریخ‌نگاری معاصر ایران نیز چندان پیشرفت و حضوری ندارد. پاره‌ای بر این باورند که اساساً تاریخ‌نگاری مدرن نیز در تاریخ‌نگاری معاصر ایران هنوز چندان رونقی نیافته است و تاریخ‌نگاری سنتی با ظاهری متفاوت در تاریخ‌نگاری معاصر ایران ادامه دارد. از این

روی بسیاری آثار و نوشته‌های نویسندگان و مورخان معاصر ایران یا همان مسیر مورخان سنتی را با ظاهری نو پیموده‌اند یا ترکیبی نامتجانس از سنت و مدرنیته در بسیاری تاریخ نوشته‌های جدید متبلور است. جریان تاریخ اجتماعی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران عمدتاً متأثر از جنبش چپ و احزاب مارکسیستی چون حزب توده در ایران بود. برخی تاریخ‌نگاری مدرن ایران را نیز متأثر از اندیشه‌های چپ مارکسیستی می‌شناسند و سهم مورخان وابسته به تشکیلات احزاب چپ به ویژه حزب توده را در نگارش آثاری با ویژگی‌های تاریخ‌نگاری مدرن مهم می‌شمرند. بنابراین تاریخ‌نگاری مدرن ایران و تاریخ‌های پراکنده اجتماعی عمدتاً متأثر از رویکردهای ایدئولوژیک مارکسیستی و چارچوب‌های نظری و الگوهای تحلیل مارکسیستی در بیان تاریخ ایران هستند.

شوق تبیین تاریخ ایران در این چارچوب و با رویکردهای ایدئولوژیک نزد روشنفکران چپ مارکسیستی در ایران تا آن اندازه بود که حتی پاره‌ای‌نویسندگان غیر حرفه‌ای بدون تخصص در تاریخ و تاریخ‌نگاری مبادرت به تدوین و تألیف آثاری در حوزه تاریخ ایران نموده‌اند که این آثار افزون بر این که با نگاهی مبتنی بر قالب‌ها و

کلیشه‌های ایدئولوژیک و پیش‌داوری‌های مبتنی بر ماتریالیسم تاریخی نوشته شده‌اند، از منظر منبع‌شناسی و استخراج داده‌های تاریخی و درک فضا و شرایط زمانی فاقد ارزش‌های علمی و آکادمیک هستند.

به هر روی اساساً تاریخ اجتماعی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران چندان پیشرفتی نداشته است و شمار آثار و نوشته‌هایی که به حوزه تاریخ اجتماعی ایران یا موضوعات تاریخ اجتماعی در ایران پرداخته‌اند، بسیار محدودند. در این میان نیز نوشته‌های موجود عمدتاً با مشکلات عدیده‌ای روبرو هستند و یا پاره‌ای صرفاً در حد عنوان به تاریخ اجتماعی پرداخته‌اند و محتوای آنها تفاوتی با سایر نوشته‌ها درباره دوره‌های تاریخی یا تاریخ دودمان‌ها و سلسله‌ها ندارد. با وجود گذشت بیش از یک سده از آغاز نخستین تاریخ نوشته‌های تاریخ‌نگاری مدرن و معاصر ایران، در حوزه تاریخ اجتماعی ایران هنوز مشهورترین اثر که با کمترین جست و جو در سایت‌ها و کتابخانه‌ها خودنمایی می‌کند، کتاب «تاریخ اجتماعی ایران» نوشته مرتضی راوندی است. این اثر با وجود این که تنها کوشش مهم در جهت تدوین تاریخ اجتماعی ایران به صورت مجموعه‌ای در ده مجلد است، اما چندان مورد اقبال و عنایت محافل علمی و تخصصی تاریخ نیست و بیشتر یک گردآوری غیر روش‌مند در

تاریخ اجتماعی ایران است؛ به نظر می‌رسد با توجه به چنین شرایطی امروز توجه به تاریخ اجتماعی ایران و کوشش در جهت تدوین تاریخ مردم ایران در دوره‌های مختلف تاریخی ضرورتی مهم باشد که البته با موانع و مشکلات فراوانی روبروست. کمبود و پراکندگی منابع تاریخی با توجه به رویکرد تاریخ‌نگاری سنتی به نگارش تاریخ شاهان و طبقه حاکم، اندکی تجربه‌ها و الگوهای پژوهشی در این باره مهم‌ترین دشواری‌های فراوی این مسیر هستند. متأسفانه در دوره‌های آموزشی تاریخ در دانشگاه‌ها نیز تاریخ اجتماعی جایگاه در خوری نیافته است. مهم‌ترین درس پایه‌ای در این باب درس مبانی تاریخ اجتماعی ایران است که به نظر می‌رسد هنوز به لحاظ اهداف، سرفصل‌ها و چگونگی ارائه، یک الگوی سامان‌مند و روزآمد پیدا نکرده است. تنها متن مهم که برای این درس در رشته تاریخ و برخی دیگر از رشته‌های علوم انسانی چون جامعه‌شناسی نگاشته شد، کتاب «مبانی تاریخ اجتماعی ایران» نوشته دکتر رضا شعبانی است که چاپ نخست آن در سال ۱۳۶۹ انتشار یافت و تاکنون بارها منتشر شده است. نویسنده محترم این کتاب، مهم‌ترین انگیزه تدوین آن را پاسخ به ضرورتی می‌خواند که پس از پیش‌بینی درس مبانی تاریخ اجتماعی ایران در برنامه‌ریزی درسی

دانشگاه‌ها در رشته تاریخ پدید آمد. بی‌تردید این همت ستودنی است، اما به هر روی، پس از آن، کوشش مهمی در این باره از سوی دیگران انجام نگرفت.

اهداف، سرفصل‌ها و طرح درس مبانی تاریخ اجتماعی ایران، پس از سال‌ها در پی بازنگری برنامه درسی دوره کارشناسی رشته تاریخ در دانشگاه اصفهان مورد بررسی مجدد و اصلاح قرار گرفت. نگارنده متن حاضر با توجه به بیش از یک دهه تدریس این درس در دانشگاه اصفهان افزون بر این که بارها کتاب مبانی تاریخ اجتماعی دکتر شعبانی را تدریس نموده و از آن بهره فراوان برده است در پی انجام مطالعات و پژوهش‌هایی درباره پاره‌ای موضوعات مرتبط با این درس و تجربه طرح مباحث این درس در تعامل با دانشجویان رشته‌های تاریخ و جامعه‌شناسی بر پایه اصلاح برنامه درسی رشته تاریخ در دانشگاه اصفهان اقدام به تدوین این کتاب نموده است. بی‌تردید این کتاب دعوی برداختی جامع از مباحث مبانی تاریخ اجتماعی ایران را ندارد و صرفاً کوششی در جهت تبیین و تحلیل برخی مباحث مقدماتی و پایه‌ای در مطالعه تاریخ اجتماعی ایران است.

از این روی کتاب حاضر در هفت فصل پس از مقدمه به فرآیند شکل‌گیری و تداوم تاریخی ایران، گونه‌های زندگی اجتماعی و ترکیب جمعیتی در تاریخ ایران، کوچ‌نشینی و زندگی عشایری، زندگی روستایی در تاریخ ایران، شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران، تقسیمات اجتماعی در دوره‌های مختلف تاریخی ایران و نهاد حکومت در ایران می‌پردازد.